

СПІВВІДНОШЕННЯ КРИМІНАЛЬНО-ПРОЦЕСУАЛЬНОГО ПРАВОПОРУШЕННЯ ТА КРИМІНАЛЬНОЇ ПРОЦЕСУАЛЬНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ

*Білокін Р. М., д.ю.н.,
кафедра правознавства, ПУЕТ*

Важливим в дослідженні питання кримінально-процесуальної відповідальності залишається місце та роль кримінально-процесуального правопорушення, вчиненого різними учасниками кримінального провадження, які мають різний процесуальний статус та компетенцію, відповідно від здійснюваної ними процесуальної функції, та невиконання або неналежне виконання будь-яким з них процесуальних обов'язків або повноважень, що тягне за собою відповідні юридичні наслідки. Процесуальна відповідальність – це будь-яке погіршення становища особи в процесі, будь-який додатковий обов'язок, що має негативні наслідки не тільки штрафного, а й організаційного характеру.

Кримінальна процесуальна відповідальність – це існує у формі кримінально процесуальних правовідносин застосування у встановленому законом порядку до особи, яка вчинила кримінально-процесуальне правопорушення, заходів кримінального примусу, що передбачені санкцією кримінальної процесуальної норми, які полягають у покладанні на правопорушника додаткового обов'язку або позбавлення (звуження обсягу) його суб'єктивних прав.

Ефективність застосування заходів кримінальної процесуальної відповідальності як способу відновлення нормального розвитку кримінальних процесуальних правовідносин залежить від дотримання умов законності та обґрунтованості. Застосування заходів кримінальної процесуальної відповідальності обумовлене наявністю для цього підстав, якими є: норма права (юридична підстава), факт вчинення протиправного діяння (фактична підстава), наявність рішення про застосування заходів кримінальної процесуальної відповідальності (процесуальна підстава). Кримінальній процесуальній відповідальності, як і підставам її застосування, недостатньо приділялося уваги в працях учених-процесуалістів.

У той же час серед підстав кримінальної процесуальної відповідальності найбільше уваги приділялося дослідженню саме фактичної складової підстав, зокрема, кримінальному процесуальному правопорушенню.

Кримінальне процесуальне правопорушення, як фактична підстава кримінальної процесуальної відповідальності, досліджувалося такими вченими: Г.М. Ветровою, В.С. Вепревим, Л.В. Гаврилюк, П.С. Елькінд, З.Ф. Коврігою, С.Г. Ольковим, А.І. Столмаковим, Г.Ж. Сулейменовою, Л.Д. Удаловою, О.Ю. Хабло, В.Д. Чабанюком.

Характеризуючи кримінальне процесуальне правопорушення, вчені-процесуалісти здебільшого дотримуються загально визначеної теоретичної конструкції правопорушення та стверджують, що кримінальне процесуальне правопорушення – це протиправне, винне, суспільно шкідливе діяння (дія чи бездіяльність) суб'єкта кримінально-процесуальної діяльності, яке спричиняє юридично визначені негативні наслідки для правопорушника [1, с. 13]. Нормою Кримінального кодексу України, зокрема в ч.1 ст.11 КК України, поняття злочину (кримінального правопорушення) дещо звужено і трактується як суспільно-небезпечне винне діяння (дія або бездіяльність), вчинене суб'єктом злочину. Як бачимо, ключова ознака злочину – протиправність – виключена з норми права, впливаючи на розуміння правових наслідків, в тому числі тих, що мають місце під час реалізації процесуальних норм.

Втім таке загальне визначення кримінального процесуального правопорушення не дає відповіді на питання щодо його особливостей, не розкриває окремих важливих та дискусійних питань цього правового явища.

Метою цієї роботи є аналіз кримінального процесуального законодавства, думок учених-процесуалістів щодо характеристики кримінального процесуального правопорушення як фактичної підстави кримінальної процесуальної відповідальності; визначення особливостей суспільної шкідливості та протиправності кримінального процесуального правопорушення, дослідження питання співвідношення кримінальної процесуальної відповідальності як виду юридичної відповідальності та кримінально-процесуального правопорушення, як передумови настання чи застосування кримінальної процесуальної відповідальності.

Вітчизняні вчені, які розробляли поняття кримінального процесуального правопорушення, пропонують різні визначення цієї категорії. Так, В.Д. Чабанюк стверджує, що кримінально-процесуальне правопорушення – це «винне, суспільно-небезпечне діяння, вчинене суб'єктом кримінально-процесуальних правовідносин із порушенням вимог КПК, законів, Конституції України, рішень Європейського суду з прав людини, чинних міжнародно-правових договорів, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, що завдають шкоди правам і законним інтересам учасників процесу та тягнуть за собою відповідальність за їх вчинення» [2, с. 7]. Втім у цьому визначенні спірними є питання щодо визнання обов'язковою ознакою кримінального процесуального правопорушення суспільної небезпечності, а не суспільної шкідливості, та щодо доцільності перераховування у визначенні джерел кримінального процесуального права. Заслуговує на увагу дефініція кримінального процесуального правопорушення, запропонована Л.Д. Удаловою та І.В. Бабій, які вважають, що кримінальне процесуальне правопорушення – це «винне протиправне діяння суб'єкта кримінального провадження, яке полягає у порушенні процесуальних обов'язків та

спричиняє шкоду правозастосовному процесу і заборонено кримінально-процесуальними санкціями...» [3, с. 63]. У цьому визначенні акцентується увага на таких загальнотеоретичних ознаках правопорушення, як винність, протиправність, шкідливість та відповідальність. Ці ознаки потребують окремого аналізу з урахуванням особливостей, обумовлених специфікою кримінальних процесуальних правовідносин. Адже саме в таких категоріях, як ознаки та елементний склад, кримінальне процесуальне правопорушення знаходить свою конкретизацію як правове явище. Суспільна шкідливість (небезпечність) є обов'язковою ознакою будь-якого кримінального процесуального правопорушення.

На загальнотеоретичному рівні вчені стверджують, що суспільна шкідливість (небезпечність) правопорушень «виявляється у тому, що вони спроможні здійснити такі зміни в функціонуванні суспільних відносин, які не відповідають соціальному прогресу, нормальним умовам існування людини та суспільства» [4, с. 239]. Вчені-процесуалісти також вважають, що кримінальне процесуальне правопорушення має бути суспільно небезпечним або шкідливим, тобто спричинити очевидну фізичну, майнову або серйозну моральну шкоду, характер і ступінь якої слід встановлювати під час детального наукового опрацювання [5, с. 91].

Втім, потребує уточнення питання щодо термінологічного визначення цієї ознаки. Адже одні вчені вважають, що кримінальне процесуальне правопорушення – це суспільно небезпечне діяння, інші називають його суспільно шкідливим діянням, треті вказують, що кримінальне процесуальне правопорушення може бути як суспільно небезпечним, так і шкідливим діянням.

Відмінність суспільної безпеки та суспільної шкідливості полягає в характеристиці ступеня заподіяної шкоди. Зокрема, О.Ф. Скакун наводить такі приклади цих термінів: суспільна шкідливість – прогул, а суспільна безпека – захання на життя людини [6, с. 455]. Тобто, суспільна шкідливість притаманна для правопорушень, які не створюють небезпеку для суспільства, але заподіюють шкоду певним суспільним відносинам. При цьому ступінь суспільної шкоди визначається кількістю суспільних зв'язків, що ними порушуються, та ступенем можливості їх відновлення [4, с. 239]. Критеріями визначення шкідливості є: значимість регульованих правом суспільних відносин; розмір заподіяної шкоди; спосіб, час і місце вчинення протиправного діяння; особа правопорушника та інші фактори і обставини [7, с. 232–233]. Аналіз порушень кримінального процесуального законодавства дозволяє стверджувати, що такі діяння можуть бути як суспільно небезпечними, так і суспільно шкідливими. Зокрема, у Кримінальному кодексі України передбачена відповідальність за ті порушення кримінального процесуального закону, які є суспільно небезпечними, а саме: «Завідомо незаконні затримання, привід, домашній арешт або тримання під вартою» (ст. 371), «Притягнення завідомо невинного до кримінальної відповідальності» (ст. 372), «Примушування давати показання» (ст. 373), «Порушення права на захист» (ст. 374), «Постановлення суддею (суддями) завідомо неправосудного вироку, рішення, ухвали або постанови» (ст. 375), «Завідомо неправдиве повідомлення про вчинення злочину» (ст. 383), «Завідомо неправдиве показання» (ст. 384), «Відмова свідка від давання показань або відмова експерта чи перекладача від виконання покладених на них обов'язків» (ст. 385) тощо. Але не всі кримінальні процесуальні правопорушення спричиняють суспільно небезпечні наслідки. Ті діяння, які мають меншу ступінь суспільної небезпеки (неприбуття за викликом, невиконання обов'язків поручителя), також спричиняють шкоду кримінальним процесуальним правовідносинам, адже унеможливають досягнення завдань кримінального провадження щодо швидкого та повного розслідування та судового розгляду.

А тому кримінальні процесуальні правопорушення, які характеризуються ознакою суспільної шкідливості, а не суспільної небезпеки, є підставою настання кримінальної процесуальної чи адміністративної відповідальності.

Так, у Кодексі України про адміністративні правопорушення (далі КУпАП) передбачена відповідальність за окремі діяння, які вчиняються під час кримінального провадження – «Злісне ухилення свідка, потерпілого, експерта, перекладача від явки до органів досудового розслідування чи прокурора» (ст. 185)4, «Розголошення відомостей про заходи безпеки щодо особи, взятої під захист» (ст. 185)11). У Кримінальному процесуальному кодексі України (далі – КПК України) також визначаються заходи кримінальної процесуальної відповідальності. Зокрема, в ч. 1 ст. 139 КПК України передбачена відповідальність у виді грошового стягнення за неприбуття підозрюваного, обвинуваченого, свідка, потерпілого, цивільного відповідача на виклик слідчого, прокурора, слідчого судді чи суду; в ст. 72 КПК України вказано, що у разі неприбуття спеціаліста до суду на нього покладаються всі витрати, пов'язані з оголошенням перерви в судовому засіданні тощо. Звертає на себе увагу той факт, що одні й ті ж діяння можуть бути підставою застосування як адміністративної, так і кримінальної процесуальної відповідальності. Відмінність між вказаними вище нормами полягає в тому, що в ст. ст.185)4 КУпАП передбачена відповідальність за злісне ухилення свідка, потерпілого, експерта, перекладача від явки до органів досудового розслідування чи прокурора під час досудового розслідування. Злісність тлумачиться як неодноразовість, системність.

Відповідальність за такі дії полягає в накладенні штрафу від трьох до восьми неоподатковуваних мінімумів доходів громадян. Згідно з положеннями пункту 5 підрозділу 1 розділу XX Податкового кодексу України неоподатковуваний мінімум доходів громадян дорівнює 17 гривням. А тому в грошовому еквіваленті така відповідальність полягає у штрафі в розмірі від 51 до 136 гривень. Відповідно ж до ч. 1 ст. 139 КПК України в разі неприбуття на виклик слідчого, прокурора грошове стягнення накладається у розмірі від 0,25 до 0,5 розміру мінімальної заробітної плати, а у випадку

неприбуття на виклик слідчого судді, суду – від 0,5 до 2 розмірів мінімальної заробітної плати. Враховуючи положення Закону України «Про Державний бюджет України на 2016 рік», можна стверджувати, що сума грошового стягнення у разі неявки на виклик слідчого, прокурора у грошовому еквіваленті становить від 344,5 до 689 гривень, а у випадку неприбуття на виклик слідчого судді, суду – від 689 до 2 756 гривень. Вищенаведене порівняння свідчить про необхідність вдосконалення законодавства.

Так, у ст. 185)4 КУпАП передбачена відповідальність за діяння, яке має більшу суспільну шкідливість (так як вчиняється повторно – злісне ухилення від явки). А тому його наслідки повинні бути більш негативними для правопорушника. Проте вищенаведені норми свідчать, що розмір штрафу за злісне ухилення в разі менший за покарання того ж самого діяння, вчиненого лише один раз.

Такий стан законодавства суперечить принципам доцільності та справедливості юридичної відповідальності. Вважаємо, що за вказане вище кримінальне процесуальне правопорушення відповідальність слід закріпити лише у КПК України, доповнивши при цьому ч. 1 ст. 139 КПК України пунктом 3, де передбачити відповідальність за повторне неприбуття на виклик слідчого, прокурора, слідчого судді, суду.

Суспільна шкідливість поведінки суб'єктів кримінального провадження має бути закріплена у кримінальному процесуальному законодавстві шляхом її заборони. Тому, якщо поведінка певного учасника кримінального провадження не відповідає вимогам кримінального процесуального законодавства, то вона є протиправною.

Протиправність (протизаконність) діяння є обов'язковою ознакою кримінального процесуального правопорушення. До форм вираження протиправності вчені, як правило, відносять: невиконання юридичного обов'язку, недотримання правових заборон, зловживання правом, створення перешкод для реалізації вимог правових норм [7, с. 233]. А тому протиправність, як ознаку кримінального процесуального правопорушення, слід характеризувати як невиконання чи неналежне виконання суб'єктами кримінального провадження своїх кримінальних процесуальних обов'язків. Дослідження протиправності кримінального процесуального діяння вимагає висвітлення таких питань: де мають бути закріплені норми права, які порушуються під час вчинення кримінального процесуального правопорушення? Яка повинна бути форма закріплення протиправності в нормах кримінального процесуального закону?

На думку В.Д. Чабанюка, в результаті вчинення кримінального процесуального правопорушення можуть порушуватися норми не тільки КПК чи законів України, але й відповідні положення Конституції України, рішень Європейського суду з прав людини, а також чинні міжнародно-правові договори, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України [1, с. 6–7].

Такий підхід у цілому виправданій з огляду на те, що систему джерел кримінального процесуального права складають: Конституція України, Кримінальний процесуальний кодекс України, міжнародні договори, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, інші закони України («Про судоустрій і статус суддів», «Про забезпечення безпеки осіб, які беруть участь у кримінальному судочинстві»), рішення Конституційного Суду України, рішення Європейського суду з прав людини [8, с. 22].

Втім, протиправність кримінального процесуального правопорушення також має певні дискусійні питання, які потребують наукового дослідження та вирішення. Адже юридичні підстави кримінальної процесуальної відповідальності закріплюються чи то у конкретизованих нормах кримінального процесуального законодавства (статті 72, 139, 330 КПК України), чи то в узагальнених (статті 87, 409, 438 КПК України). Закріплення конкретизованих заборон в охоронних нормах КПК України дозволяє без особливих труднощів встановити протиправність певного діяння. Зокрема, ні в кого із правозастосувачів не виникає заперечень з приводу того, що відповідно до положень ст. 72 КПК України неприбуття спеціаліста до суду без поважних причин або неповідомлення про причини неприбуття є протиправною діяльністю, яка зумовлює настання кримінальної процесуальної відповідальності у вигляді відшкодування витрат, пов'язаних із оголошенням перерви в судовому засіданні.

Втім, заборонити кожний випадок неналежної реалізації процесуальних прав чи повноважень практично неможливо. Адже форма реалізації процесуальних прав та повноважень досить часто обумовлена різними ситуативними обставинами. А тому протиправність поведінки учасників кримінального процесу закріплюється і в узагальнених нормах кримінального процесуального законодавства. При цьому відсутність чіткого конкретизованого вираження протиправності діяння, яке є підставою кримінальної процесуальної відповідальності, обумовлює певні труднощі правозастосування. Адже у такому разі встановлення протиправності потребує аналізу як узагальнених охоронних норм, якими така діяльність заборонена, так і регулятивних норм, які визначають можливий порядок реалізації певних прав та повноважень.

І лише такий комплекс дій дозволить сформулювати конструкції правопорушення (зокрема, і в частині протиправності) з урахуванням усіх фактичних ознак, які складають його структуру [9, с. 127]. Зокрема, в ч. 1 ст. 87 КПК України визначено, що недопустимими є докази, отримані внаслідок істотного порушення прав та свобод людини, гарантованих Конституцією та законами України, міжнародними договорами, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, а також будь-які інші докази, здобуті завдяки інформації, отриманій внаслідок істотного порушення прав та свобод людини.

Втім, які саме дії під час отримання доказів спричиняють істотне порушення прав та свобод людини, можна з'ясувати лише на підставі аналізу законодавства, яким гарантуються ці права та свободи – Конституції, законів України, міжнародних договорів, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України.

А тому слід підтримати твердження В.С. Вепрева про те, що протиправність визначається не тільки на основі системи правових заборон, що містяться в КПК, а й з урахуванням загально-правових принципів, а також міжнародно-правових стандартів, загальновизнаних норм здійснення правосуддя [7, с. 81].

Цікавим для нашого дослідження є рішення Конституційного Суду України від 20 жовтня 2011 року у справі за конституційним поданням Служби безпеки України, де тлумачиться один із аспектів незаконності способів отримання доказів. Зокрема, Конституційний Суд України вказав, що положення першого речення ч. 3 ст. 62 Конституції України, відповідно до якого обвинувачення не може ґрунтуватися на доказах, одержаних незаконним шляхом, слід розуміти так, що обвинувачення у вчиненні злочину не може ґрунтуватися на фактичних даних, одержаних у результаті оперативно-розшукової діяльності уповноваженою на те особою без дотримання конституційних положень або з порушенням порядку, встановленого законом, а також одержаних шляхом вчинення цілеспрямованих дій щодо їх збирання і фіксації із застосуванням заходів, передбачених Законом України «Про оперативно-розшукову діяльність», особою, не уповноваженою на здійснення такої діяльності.

Отже, кримінальне процесуальне правопорушення, як підстава кримінальної процесуальної відповідальності – це суспільно шкідливе, протиправне, винувате діяння, яке полягає у невиконанні чи неналежному виконанні суб'єктами кримінального провадження своїх кримінальних процесуальних обов'язків.

Тому визначаємо, що кримінально-процесуальна відповідальність настає виключно після вчинення кримінального процесуального правопорушення, що має на меті настання кримінально-процесуальних наслідків, прямо передбачених в нормах процесуального права.

Співвідношення понять кримінальне процесуальне правопорушення та кримінально-процесуальна відповідальність є прямим взаємозв'язком порушених процесуальних норм, шляхом вчинення суспільно шкідливого, протиправного, винного діяння суб'єктом кримінально-процесуальних правовідносин та настання кримінально-процесуальних наслідків, в тому числі і застосуванні заходів процесуального примусу.

Суспільна шкідливість поведінки суб'єктів кримінального провадження має бути закріплена у кримінальному процесуальному законодавстві шляхом її заборони.

Список використаних джерел:

1. Гаврилюк Л.В. Відповідальність слідчого: кримінально-процесуальні засади : автореф. дис. на здобуття наук.ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.09 / Л.В. Гаврилюк. – К., 2009. – 20 с.
2. Чабанюк В.Д. Кримінально-процесуальні правопорушення в досудовому провадженні та відповідальність за їх вчинення: автореф. дис. на здобуття наук.ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.09 // В.Д. Чабанюк – К., 2009. – 18 с.
3. Удалова Л.Д. Досудове провадження у кримінальних справах щодо окремих службових осіб, які обіймають особливо відповідальне становище: монографія / Л.Д. Удалова, І.В. Бабій. – К.: КНТ, 2010. – 192 с.
4. Колодій А.М. Теорія держави і права: навч. посіб. / А.М. Колодій, В.В. Копейчикова, С.Л. Лисенков та ін.; За заг. ред. С.Л. Лисенкова, В.В. Копейчикова. – К.: Юрінком Інтер, 2003. – 368 с.
5. Ольков С.Г. Уголовно-процесуальные правонарушения в российском судопроизводстве: дис. ... доктора юрид. наук: 12.00.09 / С.Г. Ольков. – Тюмень, 1994. – 395 с.
6. Скакун О.Ф. Теорія права і держави :Підручник. 2-ге видання / О.Ф.Скакун. – К.: Алерта; КНТ ; ЦУЛ, 2010. – 520 с.
7. Витрук Н.В. Общая теория юридической ответственности: Монография / Н.В. Витрук. – М.: РАП, 2008. – 324 с.
8. Удалова Л.Д. Кримінальний процес України у питаннях і відповідях: навч. посіб.: 4-те вид., перероб. і доповн. / Л.Д. Удалова, В.В. Рожнова, Д.О. Савицький, О.Ю. Хабло, О.В. Римарчук. – К.: КНТ, 2016. – 269 с.
9. Вепрев В.С. Основания уголовно-процессуальной ответственности: дисс. ... канд. юрид. наук : 12.00.09 / В.С. Вепрев. – Челябинск, 2006. – 265 с.
10. Білокінь Р.М. Кримінально-процесуальна відповідальність: наукові та правові основи /дис.доктора юридичних наук:12.00.09/ Р. Білокінь. – Київ: 2018, – 654с/